

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут мовознавства імені О. О. Потебні

АХМАД ІННА МИХАЙЛІВНА

УДК 81'373'42:159.953.32

**АСОЦІАТИВНО-СЕМАНТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЦИКЛІЧНИХ
ТЕМПОРОЛЕКСЕМ У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ**

Спеціальність 10.02.02 – російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис

Працю виконано на кафедрі слов'янських мов Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова МОН України

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Слива Тетяна Василівна,
доцент кафедри слов'янських мов
Національного педагогічного університету
ім. М. П. Драгоманова

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Дядечко Людмила Петрівна,
професор кафедри російської філології
Інституту філології Київського
національного університету
ім. Тараса Шевченка

кандидат філологічних наук, доцент
Сахарова Ольга Вікторівна,
доцент кафедри мов
Національної музичної академії України
ім. П. І. Чайковського

Захист відбудеться «19» березня 2019 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України (м. Київ, вул. Грушевського, 4) та на офіційному сайті установи (<http://www.inmo.org.ua/svr/anons-zaxistiv.html>).

Автореферат розіслано «___» лютого 2019 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук, доцент

В.І. Ярмак

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

У лінгвістиці майже все ХХ століття минуло під знаком структуралізму, а вивчення системно-структурної організації словникового складу національних мов стало одним із основних її напрямів. Системність лексики традиційно вивчали крізь призму семантичних категорій у межах семантичних полів. Такий підхід і наразі є актуальним, зокрема щодо визначення принципів, за якими мовні одиниці об'єднані в лексико-семантичні парадигми. Питанню системності лексики присвячено численні наукові праці Ш. Баллі, О. О. Потебні, М. М. Покровського, В. В. Виноградова, Ф. П. Філіна, Дж. Лайонза, Р. Х. Роббінса, В. А. Звегинцева, Б. О. Ларіна, О. І. Смирницького, С. Д. Кацнельсона, Р. О. Будагова, Ю. Д. Апресяна, З. Є. Александрової, Л. М. Васильєва, Ю. М. Караулова, Е. В. Кузнецової, Л. В. Малаховського, Л. О. Новікова, Ж. П. Соколовської, О. О. Тараненка, А. А. Уфімцевої, Д. М. Шмельова та багатьох інших. У них лексичне значення слова схарактеризоване не тільки й не стільки шляхом опису, скільки через відношення до інших слів.

Актуальність теми дисертації. Розвиток психолінгвістики й когнітології, що знаменував рух мовознавства в антропоцентричному напрямку, використання нових методів і методик дослідження лексичної системи національної мови сприяли застосуванню інтегрованих підходів до структурування словникового складу. З огляду на це опис особливої лексико-семантичної парадигми – асоціативно-семантичної групи (АСГ) – у межах семасіології з урахуванням екстралінгвістичних чинників, що мають лінгвістичне значення і втілення, видається актуальним.

Актуальним є також вивчення семантики лексем з погляду психологічних особливостей носіїв мови, про що свідчать наукові розвідки Н. П. Бутенко, О. О. Залевської, Ю. М. Караулова, А. П. Клименко, В. П. Конецької, М. П. Кочергана, О. О. Леонтьєва, О. Р. Лурії, І. В. Родневої, Ю. О. Самаріна, Д. І. Терехової, Н. В. Уфімцевої, Р. М. Фрумкіної, Є. П. Шубіна та ін., у яких вербальні асоціації проаналізовано, зважаючи на семну взаємодію слів.

Зв'язок праці з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної наукової теми Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук», уходить до плану науково-дослідної роботи кафедри слов'янських мов «Актуальні проблеми славістики». Тему дисертації затвердила Вчена рада Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол №8 від 27 березня 2014 р.).

Метою дослідження є виявлення особливостей асоціативно-семантичних зв'язків лексем на позначення частин доби в російській мові й вироблення їх типології.

Алгоритм досягнення мети передбачає вирішення таких завдань:

- проаналізувати теоретичні основи та методологію дослідження вербальних асоціацій у семасіології, визначити термінологічний інструментарій дослідження;
- виявити специфіку асоціативно-семантичної групи й асоціативно-семантичної структури (АСС) як лексико-семантичних парадигм;
- шляхом суцільної вибірки з тлумачних словників виокремити групу лексем, семантично пов'язаних із кауземами; беручи до уваги дані асоціативних словників, скласти реєстр асоціативно-семантичних груп;
- схарактеризувати семантичну структуру досліджуваних слів за допомогою компонентного, дефініційного і дистрибутивного аналізу, а також через ремотивацію похідними словами;
- з'ясувати структуру асоціативно-семантичних груп, визначивши інтегральні семантичні ознаки, що зв'язують вихідні слова із членами парадигми; виділити у складі парадигм денотативні зони;
- окреслити рефлексми, які утворюють асоціативно-семантичні групи наступних рівнів і формують асоціативно-семантичні структури;
- простежити, як репрезентовано асоціативно-семантичний зв'язок каузем і рефлексем у художньому тексті.

Об'єктом дослідження є особлива лексико-семантична парадигма – асоціативно-семантична група.

Предмет дослідження – семантичні кореляції лексем, що утворюють таку парадигму.

Джерельною базою дисертації є «Великий тлумачний словник російської мови» за редакцією С. О. Кузнєцова та «Російський асоціативний словник» за редакцією Ю. М. Караулова. В окремих випадках для уточнення семантичної структури лексем шляхом дефініційного аналізу були використані інші тлумачні словники, зокрема «Словник сучасної російської мови» в 17-ти тт., «Словник російської мови» за ред. А. П. Євгенєвої, «Великий тлумачний словник сучасної російської мови» Д. М. Ушакова, а також «Найновітніший тлумачний словник російської мови XXI століття» Є. М. Шагалової. Як додаткове джерело даних про вербальні асоціації були залучені результати нескерованого асоціативного експерименту, у якому взяли участь 468 респондентів (студенти вишів м. Києва). Загалом було проаналізовано понад сімсот лексем.

Ілюстративний матеріал узято з Національного корпусу російської мови, а також із творів художньої літератури другої половини XIX – початку XXI ст.

Методи дослідження. Вибір методів дослідження зумовлений його метою і завданнями. Були використані як універсальні, так і спеціальні методи наукового пізнання. Основним власне лінгвістичним методом дослідження було обрано структурний метод з його методиками: *компонентного і дефініційного аналізу* – для з'ясування семної організації досліджуваних лексичних одиниць; *ремотиваційного і дистрибутивного аналізу* – для уточнення семантики членів парадигм. *Прийом класифікації*

застосовано для моделювання асоціативно-семантичних груп і асоціативно-семантичних структур; *процедура ступінчастої ідентифікації* – для виявлення ієрархії одиниць у їх межах.

Також був використаний *метод опозицій* – для виокремлення інтегральних та диференційних семантичних ознак, за допомогою яких виникає зв'язок рефлексем з кауземами, а також для визначення семантичних кореляцій членів парадигм.

Категоріальний аналіз дав змогу виявити принципи відображення в мові позамовної дійсності, що зумовлюють семантичний зв'язок лексем і особливості їх відтворення у мовній свідомості людини. За його допомогою в межах асоціативно-семантичних груп виділено денотативні зони.

Під час аналізу мовного матеріалу був використаний *функційний метод*, зокрема *контекстний аналіз*, для дослідження особливостей актуалізації асоціативно-семантичних зв'язків лексем у контексті.

Для підтвердження наявності асоціативного зв'язку між семантично пов'язаними лексемами було використано *методику вільної асоціації* – проведено нескерований асоціативний експеримент. Для оброблення даних, отриманих унаслідок експерименту, застосовано *процедуру кількісних підрахунків*.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше в межах лексичної семантики:

- *проаналізовано* семантичні дослідження вербальних асоціацій у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві;
- *виявлено* специфіку асоціативно-семантичних зв'язків членів однієї лексико-семантичної парадигми;
- *визначено* фактори (інтра- та екстралінгвістичні), що зумовлюють асоціативні зв'язки лексем і формують склад аналізованих парадигм;
- *розроблено* типологію асоціативно-семантичних зв'язків лексем, які мають ідентичну семантичну структуру;
- *сконструйовано* типову асоціативно-семантичну структуру з вершиною-назвою частини доби, виявлено типові денотативні зони в її складі;
- *з'ясовано* особливості функціонування каузем і рефлексем в одному контексті;
- *розширено* систему прийомів семантичного аналізу вербальних асоціацій;
- *надано* подальшого розвитку теорії лексико-семантичних парадигм.

Теоретичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони розширюють уявлення про асоціативно-семантичну групу як форму парадигматичної організації лексики, доповнюють теорію лексико-семантичних парадигм загалом. Вони можуть стати підґрунтям для подальшого вивчення семантичних кореляцій лексем як у межах семантичних, так і у складі асоціативних полів.

Практична цінність роботи. Опрацьований фактичний матеріал може бути використаний під час укладання семантичних, ідеографічних та асоціативних словників, словників лексичних мінімумів. Також він може бути застосований в різних галузях лінгвістики для дослідження мовної особистості, внутрішнього тезауруса людини, національної специфіки мовної картини світу та ін.

У викладацькій практиці матеріали дослідження стануть корисними у викладанні таких дисциплін, як «Сучасна російська літературна мова» (розділи «Лексикологія», «Лексична семантика»), «Лінгвістичний аналіз тексту», «Лінгвокраїнознавство» і «Лінгвокультурологія», а також під час розроблення спецкурсів із проблем лексикології, семасіології, ідіостилістики та ін.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри слов'янських мов Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова Основні теоретичні положення та результати дослідження викладено в наукових доповідях на 8 міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: IV Міжнародній науково-методичній конференції «Іншомовна освіта у вищій технічній школі: методи, підходи, технології» (м. Київ, 28 жовтня 2014 р.); XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Лінгвістичні і культурологічні традиції та інновації» (м. Томськ, РФ, 12–15 листопада 2014 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Мова як засіб міжкультурної комунікації» (м. Херсон, 15–16 травня 2015 р.); IV Міжнародній науковій конференції «Мова і література в контексті міжкультурної комунікації» (м. Ванadzор, Вірменія, 13–14 жовтня 2016 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Текст у сучасному лінгвістичному вимірі» (м. Переяслав-Хмельницький, 26 квітня 2017 р.); VII Міжнародній науковій конференції «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (м. Кам'янець-Подільський, 5–6 жовтня 2017 р.); IV Міжнародній науковій конференції «Світ мови – світ у мові» (м. Київ, 26–27 жовтня 2017 р.); Міжнародній науковій конференції «Традиції матеріальної і духовної культури Східного Полісся: проблеми вивчення і збереження в постчорнобильський час» (м. Гомель, Білорусь, 18 травня 2018 р.).

Публікації. Основні положення і результати дослідження висвітлено в 10 публікаціях, 5 з яких надруковано у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України, 3 – у зарубіжних виданнях (Білорусь, Вірменія Росія), 2 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (280 позицій) та додатків (17 сторінок). Повний обсяг дисертації становить 258 сторінок, з яких 196 основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, її актуальність, визначено мету і завдання роботи, окреслено об'єкт, предмет і методи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, схарактеризовано фактичний матеріал, подано відомості про апробацію основних положень дисертації та публікації, а також про структуру роботи.

У **першому розділі** *«Асоціативно-семантична група як форма парадигматичної організації лексики»* розглянуто питання системності лексики, історії вивчення вербальних асоціацій у рамках різних наук, зокрема й лінгвістики.

Одним із визначальних у лексикології є положення про те, що системність лексики – це відображення системності навколишнього світу, при цьому зв'язки слів визначають і регулюють інтралінгвістичні чинники.

Про системні відносини одиниць мови почали говорити ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Проте остаточно розуміння лексики як системи закріпилося лише в середині ХХ ст. з розвитком теорії семантичного поля. Надалі уявлення про лексику як про структуровану систему активізувало дослідження кореляцій лексем у межах таких полів.

Увага до асоціацій як до об'єкта наукового пошуку також посилилась на межі ХІХ–ХХ ст., незважаючи на те, що історія їх вивчення сягає корінням ще в часи Аристотеля. Закони асоціації цікавили насамперед психологів, і в лінгвістиці вперше про них заговорили представники психологічного напрямку, звертаючи особливу увагу на необхідність об'єднання власне лінгвістичних і психологічних методів вивчення семантики мовних одиниць.

Одним з найбільш застосовуваних у психології прийомів дослідження є асоціативний експеримент. Наразі він широко використовується у семасіології для виявлення парадигматичних і синтагматичних зв'язків слів, виявлення компонентів їх значення, вивчення глибинної семантики та ін. Побутують різноманітні класифікації вербальних асоціацій, однак усі вони можуть бути зведені до двох найбільш загальних – асоціацій за подібністю і за суміжністю. Одні визначають парадигматичні відносини мовних одиниць, інші – синтагматичні.

Наприкінці ХХ ст. наявність семантичного зв'язку між асоціативно пов'язаними словами не викликала сумнівів. До того ж численні дослідження продемонстрували, що в основі парадигматичних відносин лексем лежать різні типи вербальних асоціацій: семантичні асоціації зумовлюють появу нових ЛСВ багатозначних лексем; омоніми асоціюються на рівні форми; члени синонімічного ряду пов'язані асоціаціями за подібністю, антонімічного – за протилежністю; члени тематичної, гіпер-гіпонімічної, лексико-семантичної груп також асоціюються, що зумовлено наявністю інтегральної

гіперсеми. Тож семантичний зв'язок лексем є передумовою для їх асоціювання.

Семантичні реляції асоціативно пов'язаних лексем активно досліджують і в сучасній лінгвістиці. У межах асоціативної семантики вивчають принципи класифікації асоціативів, їхню типологію, смислові відносини зі словом-стимулом. Такі поняття, як *асоціативне поле*, *асоціативний ряд*, *асоціативно-семантичне поле*, *асоціативно-образне семантичне поле*, вивчають когнітивна та психолінгвістика, лінгвостилістика, комунікативна семантика, лінгвістика тексту та ін.

Під час досліджень було з'ясовано, що в межах загально визнаних лексико-семантичних парадигм лексеми корелюють здебільшого на рівні гіперсем. Проте нещодавно було виділено особливий тип парадигми – *асоціативно-семантичну групу*, члени якої входять до складу асоціативного поля і при цьому корелюють на рівні гіпер- і гіпосем: гіперсема вихідного слова (*кауземи*) в семантичній структурі асоціативів (*рефлексем*) репрезентує диференційну семантичну ознаку, тобто виступає в ролі гіпосеми, і навпаки, родові семи рефлексем у складі кауземи є семами видовими.

Оскільки АСГ досліджували суто в межах лексичної семантики, то виникла необхідність розмежувати власне лінгвістичні та психологічні (психолінгвістичні) терміни. Вихідне слово АСГ, яке виконує роль стимулу в асоціативному експерименті, позначене терміном *каузема* (від лат. *causa* – «причина»). Член парадигми – слово-реакція – визначене як *рефлексема* (від лат. *reflexus* – «відображення, наслідок чого-н.»). Наприклад, слово *осінь* є кауземою слів *холод*, *дощ*, *мряка*, *туман* та ін., які щодо нього виступають рефлексемами.

У межах асоціативно-семантичної групи рефлексеми згруповано, зважаючи на семантичну ознаку, що пов'язує їх із кауземою. З огляду на подібність номінованих реалій, лексеми об'єднано в *денотативні зони*. Так, наприклад, до однієї денотативної зони належать позначення різних видів дощу – *дощ*, *злива*, *мряка*, *мжичка* та ін., пов'язані з кауземою *осінь* через семантичну ознаку 'вид опадів'.

Поряд із однослівними до складу АСГ можуть входити мовні одиниці з аналітичним оформленням семантичної структури – так звані *роздільнооформлені рефлексеми*.

Деякі слова корелюють з різними кауземами, тож представлені в різних денотативних зонах як у межах однієї, так і у складі різних АСС. Такі рефлексеми номіновані як *поліасоціативні*.

Окрім того, кожна рефлексема у складі АСГ може сама виступати в ролі стимулу, утворюючи власну асоціативно-семантичну групу другого рівня (АСГ_{II}), навколо слів другого рівня об'єднуються рефлексеми третього рівня (АСГ_{III}) і т. д. Рефлексеми всіх рівнів, асоціативно і семантично пов'язані з вихідною кауземою, утворюють *асоціативно-семантичну структуру*. Наприклад, до складу АСГ із вихідним словом *весна* належить лексема *тепло*, що є кауземою для роздільнооформленої рефлексеми

танення снігу. З останньою асоціативно-семантично пов'язані лексеми *проталина, капання, паводок*. Усі вони також корелюють із вихідною кауземою, оскільки в їхній семантичній структурі представлена периферійна сема 'весна', яка репрезентує семантичну ознаку 'час настання / появи'.

Матеріал дослідження може бути різноманітним, проте найбільш продуктивним є вивчення асоціативно-семантичних зв'язків членів закритих лексичних парадигм, які зазвичай вирізняються семантичною близькістю, ідентичними граматичними особливостями, валентними зв'язками тощо. Семантична близькість передбачає подібність складу АСГ, сформованих навколо таких лексем, що дає можливість виявити типологію асоціативно-семантичних зв'язків.

Лексико-семантична група назв частин доби в російській мові об'єднує лексеми *утро, день, вечер* та *ночь*. Як і будь-які відтинки часу, частини доби характеризуються певною тривалістю, а як циклічні одиниці мають фіксовану послідовність. Водночас вони асоціюються зі станом природи і з діяльністю людини. У сучасних системах літочислення виділяють чотиричленну (ранок, день, вечір, ніч) та двочленну (день і ніч) моделі добового часу. Поряд з основними назвами частин доби в російській мові представлені умовні позначення перехідних періодів або певних моментів усередині основних відтинків часу – *затемно, засветло, сумерки, пополуночи, пополудни, полночь, рассвет, заря, восход, полдень, закат*.

Другий розділ «Асоціативно-семантична структура з кауземою *утро*» присвячений аналізу асоціативно-семантичних зв'язків лексеми *утро*. Насамперед визначено її семантичну структуру. Шляхом дефініційного, компонентного та ремотиваційного аналізу виділено темпоральні ('отрезок времени', 'следование во времени', 'цикличность'), квалітативно-темпоральні ('температурный режим', 'степень освещенности') і квалітативно-предметні ('состояние природы', 'деятельность человека') ознаки, а також конотативне значення 'начальный этап чего-нибудь'. За їх допомогою встановлений смисловий зв'язок кауземи з асоціатами-рефлексемами.

Темпоральні семи 'часть суток', 'после ночи', 'перед днем', що репрезентують ознаки 'отрезок времени' і 'следование во времени', пов'язують слово *утро* з назвами інших частин доби: з позначеннями попереднього (*ночь*) і наступного (*день*) періодів, а також із назвою іншої проміжної частини доби (*вечер*).

Сема 'часть суток' також об'єднує кауземи з рефлексемами *восход, рассвет* і *заря* в їх темпоральному значенні 'время восхода солнца'. Ці лексеми також вступають зі словом *утро* в меронімічні відносини, оскільки позначають не тільки перехідну (від ночі до ранку) частину доби, а й частину ранку (його початок).

Унаслідок вилучення семантичного кореня у слова *утро* розвинулося метафоричне значення 'начальный этап чего-либо', що визначає наявність

серед його асоціатів лексем *весна, юність, молодість*, що також містять сему 'начало'.

Незважаючи на те, що назви частин доби, як і більшість назв відтинків часу, у тлумачних словниках визначено здебільшого за темпоральними ознаками, не менш важливими є їхні квалітативні характеристики, у яких відображено відмінні особливості частин доби, наприклад, ступінь освітленості та температура повітря.

Семи 'свет' і 'светлее, чем ночь', що репрезентують ознаку 'степень освещенности', у структурі значення кауземи виокремлені шляхом ремотиваційного аналізу. Дослідження асоціативно-семантичних зв'язків кауземи визначило необхідність виділити в межах цієї ознаки також сему 'менее темный, чем ночь'. Вона актуалізується в рефлексемах *сумрак, сумерки, полумрак*, що позначають неповну темряву. Лексеми з ядерною ознакою 'степень освещенности' утворюють дві денотативні зони: назви типів світіння (*свет, сияние, блеск, сверканье* та ін.) і позначення неповної темряви (згадані вище *сумрак, сумерки* і под.).

Квалітативно-темпоральна ознака 'температурный режим' пов'язує з каузею позначення помірного холоду (*прохлада, свежесть, заморозок* та ін.). У семантиці кауземи цю ознаку репрезентовано диференційними семами 'более холодный, чем день', 'менее холодный, чем ночь' ('тепла меньше, чем днем', 'тепла больше, чем ночью').

Рефлексеми з квалітативно-темпоральним значенням представлені також і на другому рівні АСС. Їх безпосередніми кауземами виступають рефлексеми першого рівня *свет* і *прохлада*. До складу АСГ_{II} із каузею *свет* входять назви джерел світла (*солнце, светило*), форм світла (*луч*), а також позначення освітлення неба над обрієм у ранковий час (*заря, зарница, рассвет*). Зі словом *прохлада* асоціативно-семантично пов'язані назви характерних для ранішнього часу метеорологічних явищ *роса, туман і дымка*. Третій рівень АСС утворюють асоціати слова *солнце – рассвет, заря і восход* у їхньому процесуальному значенні ('восход солнца').

Квалітативно-предметні семантичні ознаки відображають стан природи і людини в певний період. Так, ознака 'состояние/деятельность человека' у смисловій структурі кауземи *утро* зумовлює наявність у складі АСГ таких лексем, як *пробуждение, подъем, оживление* (з інтегральною семою 'активизация жизнедеятельности'), а також слів *завтрак, заутреня, зарядка, утренник* та ін. на позначення характерних для ранку видів діяльності й подій.

Значення 'активизация жизнедеятельности' репрезентує у складі кауземи не лише семантичну ознаку 'состояние человека', а й ознаку 'состояние природы', тож рефлексеми *пробуждение, оживление* і под. слід тлумачити як поліасоціативні, оскільки вони представлені у двох денотативних зонах у межах АСГ першого рівня (АСГ_I).

Асоціати слова *пробуждение* репрезентовані й на другому рівні АСС. Це лексеми *будильник і жаворонок* у значенні 'человек, который активен в

утреннее время', а також назви представників світу природи, особлива активність яких припадає на ранішні години.

Отже, АСС із кауземою *утро* загалом об'єднує рефлексими трьох рівнів. На першому переважають квалітативно-темпоральні лексеми. Найчисленнішу групу на другому рівні утворюють асоціати кауземи *свет*. Квалітативно-предметні рефлексими поступаються за кількістю, проте денотативна зона назв живих істот (окрім людини) має відкритий характер, тож її склад може поповнюватись.

Серед членів парадигми виявлено поліасоціативні рефлексими трьох типів: 1) рефлексими однієї кауземи, пов'язані з нею різними семантичними ознаками, тобто такі, що відносяться до різних денотативних зон у межах АСГ (*пробуждение, оживление* – репрезентують зони 'состояние человека' і 'состояние природы'); 2) рефлексими різних рівнів у межах АСС (*восход* – рефлексима слів *утро* і *солнце*); 3) рефлексими, що входять до складу різних асоціативно-семантичних структур (*светило, заря, прохлада* – члени АСС із кауземами *утро* і *вечер*).

У **третьому розділі** «Асоціативно-семантична структура з кауземою *день*» за аналогічним алгоритмом описано асоціативно-семантичні зв'язки лексеми *день*. Вона має п'ять лексико-семантичних варіантів (усі належать до семантичного поля часу) і є найбільш частотною серед назв частин доби. Однак при формуванні асоціативно-семантичної структури було враховано лише ЛСВ₁, за яким слово належить до лексико-семантичної групи назв частин доби. Цей ЛСВ репрезентує як чотиричленну (експлікована сема 'часть суток между утром и вечером'), так і двочленну (сема 'часть суток от восхода до заката') моделі добового часу.

В АСС із кауземою *день* також виділено три рівні. У семантиці кауземи так само, як і в значенні слова *утро*, представлені темпоральні, квалітативно-темпоральні та квалітативно-предметні семантичні ознаки. Власне темпоральні компоненти значення пов'язують слово *день* із назвами інших частин доби. Сема 'основная часть суток' поєднує його зі словом *ночь*, а ознака 'следование во времени' – із позначеннями попередньої та наступної частин доби – *утро* і *вечер*. Особливим є те, що за спільного використання лексем *день* і *ночь* у певних контекстах (зокрема, у складі сполучення *день и ночь*) релевантними стають також семи 'цикличность' і 'отрезок времени'. Остання також пов'язує лексему *день* із холонімом *сутки* і партонімом *полдень*.

Квалітативно-темпоральна ознака 'степень освещенности' репрезентована семою 'самая светлая часть суток', що зумовлює появу у складі АСГ₁ слів на позначення найбільш яскравого світіння (*блеск, сияние, сверкание* і под.).

Ознаку 'температурный режим' представлено не лише гіпосемою 'теплый', а й градуальною семою 'максимальная степень проявления признака' ('самый'), тож до денотативної зони позначень температури повітря відносимо як лексему *тепло*, так і слова *жара, зной, жар* і под.

Своєрідність асоціативно-семантичної групи полягає в тому, що на її формування впливають не лише інтра-, а й екстралінгвістичні чинники, які відіграють особливу роль під час відбору квалітативних рефлексем. Так, слова на кшталт *жара*, *зно́й* будуть асоціюватись з *днем*, якщо йдеться про теплий період (кінець весни – літо – початок осені), що підтверджується даними асоціативного експерименту й численними прикладами із літературних творів.

На другому рівні АСС представлені рефлексими слова *свет* – назви джерел світла й форм світіння. Кауземою другого рівня також є слово *полдень*, з яким асоціативно-семантично пов'язані рефлексими *зенит* і *жара*, *зно́й*. Третій рівень АСС утворюють рефлексими слова *солнце* (*восход*, *заход* і *луч*).

День традиційно вважають періодом найбільшої активності. У мові це зреалізовано в тому, що в межах семантичної ознаки 'состояние человека' виокремлено сему 'наивысшая степень активности', яка актуалізується в рефлексимах *активность*, *оживление*, *работа*, *деятельность*, *служба* (у значенні 'работа, занятие'). Денотативна зона, до якої належать ці рефлексими, має відкритий характер, оскільки може бути доповнена цілою низкою одиниць із гіперсемою 'активная деятельность'. У контексті поруч зі згаданими лексемами в слові *день* релевантною може бути й ознака 'состояние природы'.

Квалітативно-предметні компоненти значення пов'язують із кауземою слова *обед*, *полдник*, *обедня*, у семантиці яких виокремлено диференційну сему 'день', що репрезентує ознаку 'время проведения'. На другому рівні представлені асоціати слів *работа* і *учеба*: назви установ і навчальних закладів (відкрита зона); позначення форм навчання (*стационар*).

У складі асоціативно-семантичної структури з кауземою *день* виявлено ряд поліасоціативних рефлексем. Наприклад, слово *обедня* пов'язане з назвами двох частин доби – *утро* і *вечер*, що зумовлене специфікою позначуваної події (цю відправу служать уранці та в першій половині дня). Слово *солнце*, що позначає джерело тепла та світла, відповідно, пов'язане з кауземою двома семантичними ознаками – 'степень освещенности' і 'температура воздуха'. Лексеми *жара* і *зно́й* представлені на першому і на другому рівнях структури: вони є безпосередніми рефлексимами як вихідної кауземи *день*, так і її рефлексими *полдень*.

Четвертий розділ «Асоціативно-семантична структура з кауземою *вечер*» присвячено аналізу названої АСС. Вечір є проміжною, поруч з ранком, частиною доби. Лексема на позначення цієї пори об'єднує три лексико-семантичні варіанти. Склад АСГ із кауземою *вечер* досить численний, що зумовлено більшою, порівняно з іншими кауземами, складністю семантичної структури вихідного слова, у якій виокремлено власне темпоральні ('время', 'отрезок времени', 'часть суток', 'после дня', 'перед ночью'), квалітативно-темпоральні ('менее светлая, чем день, часть суток', 'более светлая, чем ночь, часть суток', 'тепла меньше, чем днем',

‘тепла больше, чем ночью’), квалітативно-предметні (‘тишина’, ‘покой’, ‘конец рабочего дня’, ‘праздность’, ‘легкая физическая работа’ та ін.) і конотативні (‘заключительный этап чего-либо’) семи.

Темпоральні ознаки пов’язують каузему з назвами інших частин доби: сема ‘промежуточная часть суток’ – зі словом *утро*, а сема ‘следование во времени’ – із назвами суміжних частин доби.

Ознака ‘отрезок времени’ є інтегральною для рефлексем *закат*, *заход* і *заря*, якщо їх вжито в темпоральному значенні ‘часть вечера’.

Конотативна сема ‘завершающий этап’ узалежнює слово *вечер* із лексемами *старость* і *осень*. Проте, якщо у слова *утро* метафоричне значення ‘начальный этап развития чего-либо’ закріплено лексикографічно, то у слова *вечер* семема ‘завершающий этап’ у сучасних тлумачних словниках не зареєстрована, незважаючи на те, що в мовленні перифрази *вечер жизни*, *вечер года* і под. трапляються досить часто.

Квалітативно-темпоральна ознака ‘степень освещенности’ є інтегральною для рефлексем на позначення відсутності світла або його невеликої кількості (*темнота*, *мрак*, *сумрак*, *полумрак*, *сумерки* та ін.). Цю ознаку також представлено семою ‘свет менее яркий, чем днем’, що виокремлена внаслідок дистрибутивного аналізу. Окрему денотативну зону утворюють лексеми *заря* і *закат* на позначення освітлення неба ввечері.

Ремотиваційний аналіз дав змогу виділити в семантичній структурі слова *вечер* семи ‘тепла меньше, чем днем’, ‘тепла больше, чем ночью’, тож до складу АСГ_I з кауземою *вечер* належать лексеми на позначення помірного холоду або тепла – *прохлада*, *свежесть* і *заморозок*.

Кауземою другого рівня є слово *темнота*. Настання присмерку і подальшої темноти у вечірній час зумовлює потребу у використанні штучного освітлення, тож аналізована парадигма охоплює лексеми з гіперсемою ‘свет’. Їхній семантичний зв’язок із кауземою встановлений на основі антонімічних відношень. Назви різних типів освітлення (*свет*, *освещение*, *огонь*, *электричество*) у межах АСГ_{II} утворюють окрему денотативну зону. Іншу зону репрезентують назви природних джерел світла (*луна*, *месяц*, *звезды*), семантично пов’язані з безпосередньою кауземою як через сему ‘свет’, так і через сему ‘темнота’, яку виділено за допомогою компонентного аналізу з урахуванням причинно-наслідкових зв’язків явищ навколишнього світу: у темну пору через відсутність сонячного світла стають видимими на небосхилі нічні світила.

Також на другому рівні наявні рефлексми слова *прохлада* – назви метеорологічних явищ, спричинених зниженням температури повітря (*роса*, *туман*, *дымка* та ін.).

Квалітативно-предметна ознака ‘состояние человека’ поєднує слово *вечер* із рефлексемами *конец рабочего дня*, *отдых*, *покой* (дві останні також репрезентують ознаку ‘состояние природы’). Ця ознака об’єднує рефлексми ще трьох денотативних зон: назви вечірніх подій і заходів (*ужин*, *вечерня*, *вечеринка*, *дискотека* та ін.); назви людей, активна діяльність яких припадає

на вечірній час (*вечерник*), назву газети, що виходить у вечірній час (*вечерка*).

Ознака ‘состояние природы’ є інтегральною передусім для назв тварин і рослин, життєдіяльність яких активізується ввечері (*вечерниця, алиссум* та ін.). Також стан природи в цей час характеризують рефлексими *закат, заход і заря* у їх процесуальному значенні.

Кауземами для рефлексем другого рівня АСС є лексеми *театр* (із нею пов’язані позначення театральних вистав) і *закат* (серед його рефлексем – *солнце*).

Третій рівень представлений назвами джерел штучного освітлення (*свеча, фонарь, лампа* та ін.) – рефлексимами кауземи *свет*.

Екстралінгвістичні особливості вечора як проміжної частини доби зумовлюють наявність у складі асоціативно-семантичної структури поліасоціативних рефлексем. Вони репрезентують переважно квалітативно-темпоральні (*заря, темнота, тишина, роса*) і квалітативно-предметні ознаки (*отдых, покой, свет, фонарь, лампа* та ін.). Такі рефлексими позначають явища, характерні для іншої перехідної частини доби – ранку (наприклад, *заря, роса*), а також для суміжної з вечором темної частини доби – ночі (*темнота, тишина, лампа, фонарь*), тобто спостерігаються у складі АСС з кауземами *утро і ночь*. У межах асоціативно-семантичної структури з каузевою *вечер* поліасоціативністю вирізняються лексеми *закат і восход*, пов’язані з вихідним словом через темпоральну (‘частина вечора’) та квалітативно-предметну (‘явище, характерне для вечора’) ознаки.

У п’ятому розділі «Асоціативно-семантична структура з каузевою *ночь*» проаналізовано асоціативно-семантичні зв’язки слова *ночь*. Семантична будова кауземи є тотожною до описаних у попередніх розділах лексем. Оскільки ніч і день є основними частинами доби і водночас сукупно сприймаються як доба, сема ‘часть суток’ у семантиці слова *ночь* є більш значущою, ніж, наприклад, у лексемах *вечер і утро*. Це зумовлює взаємне асоціювання слів *ночь і день*, тому вони виступають каузевою і рефлексемою стосовно одне одного (інтегральні семи – ‘основная часть суток’ і ‘цикличность’). Сема ‘следование во времени’ пов’язує кауземи з назвами попередньої (*вечер*) та наступної (*утро*) частин доби.

Кожен відрізок часу має свої межі. Для ночі такими є захід сонця і світанок. Рефлексими *закат і рассвет* пов’язані з каузевою через ознаки ‘отрезок времени’ і ‘относительность временных границ’. Ознака ‘отрезок времени’ пов’язує з нею рефлексему-меронім *полночь*.

Квалітативно-темпоральна ознака ‘степень освещенности’, що зреалізована семами ‘темнота’ і ‘отсутствие яркого естественного освещения’, зумовлює появу в АСГ₁ лексем *темнота, мгла, мрак, тень*, а також *сумрак, полумрак* і под. Ця ознака також визначає наявність у складі парадигми лексем *луна, месяц і звезды* – назв світил, які можна побачити вночі.

Ознака 'температурный режим' у семантиці каузери репрезентована семами, що виражають різний ступінь градації ('холод', 'мороз', 'прохлада', 'свежесть' та ін.), тож до складу АСС належать лексеми, що експлікують ці семи.

АСГ_{II} формуються навколо слів *темнота, луна, звезды*, а також *холод і прохлада*. Перше асоціативно-семантично пов'язане з лексемами *свет, освещение, огонь, электричество*. Через слова *луна і звезды* до складу АСС входять лексеми на позначення різних видів світіння (*сияние, блеск, сверкание* та ін.), а лексеми *свет і освещение* є кауземами для назв освітлювальних приладів (*лампа, фонарь, ночник* та ін.). Лексеми *холод і прохлада* зумовлюють появу у складі парадигми назв метеорологічних явищ, спричинених зниженням температури повітря (*роса, туман, иней* і т. ін.).

Квалітативно-предметна ознака 'состояние человека' представлена семами 'отдых' і 'сон', що дає змогу виокремити у складі АСГ_I із кауземою *ночь* лексеми *отдых, сон, дремота* и др. Оскільки особливості психіки, стану здоров'я, зовнішні обставини впливають на спосіб життя деяких людей, ніч стає для них не періодом відпочинку, а, навпаки, часом активізації життєдіяльності, тому на семантичному рівні в межах ознаки 'состояние человека' слід також виділяти не лише сему 'отдых' (експліковану в дефініції), а й сему 'активизация жизнедеятельности'. Це підтверджують і результати аналізу асоціативно-семантичних зв'язків слова *ночь*. Лексеми на позначення різних проявів нічної активності утворюють три денотативні зони: назви людей, які працюють вночі (*ночник*); людей, найбільш активних у нічний час (*сова*); заходів, що проводять уночі (*всенощная, афтепати*).

Сема 'активизация жизнедеятельности' також може репрезентувати ознаку 'состояние природы', оскільки є релевантною в назвах тварин і рослин, які найактивніше виявляють себе в темну пору (*сова, филин, сыч, ночница, маттиола* та ін.). Денотативні зони, до яких належать відповідні рефлексми, мають відкритий характер.

Досить широко й різноманітно, порівняно з іншими парадигмами, в АСС з кауземою *ночь* представлений другий рівень. АСГ_{II} утворюють квалітативно-предметні рефлексми, пов'язані зі словом *сон*: *ночевка* (інтегральна сема 'остановка для сна'), *бессонница* ('отсутствие сна'), *сомнамбулизм, лунатизм* ('нарушение сна'), *сон* ('образы, возникающие во время сна'). Окремі денотативні зони утворюють назви артефактів, призначених для сну: меблів (*кровать, раскладушка* та ін.), спальних речей (*постель, белье* та ін.), одягу для спання (*пижама, ночная рубашка* та ін.).

Поліасоціативність рефлексем, що утворюють аналізовану АСС, виявляється передусім на міжструктурному рівні. Так, рефлексми *восход і закат* є також членами парадигм із кауземами *утро і вечер* відповідно. Слова *темнота, сумрак, холод (прохлада), луна, звезды, отдых, лампа, фонарь* асоціативно-семантично пов'язані зі словами *ночь і вечер*, оскільки позначають реалії, характерні для темної пори.

ВИСНОВКИ

Вивчення системно-структурної організації словникового складу національних мов з опорою на семні зв'язки лексем, що набуло широкого поширення в другій половині ХХ ст., не втратило своєї актуальності й на сучасному етапі розвитку лінгвістики. У межах такого підходу слово вивчають не ізольовано, саме по собі, а в його відношеннях з іншими словами. Застосування нових методів і методик дослідження мови сприяло розробленню інтегрованих підходів до структурування її лексичного складу. Так, методика вільного асоціювання допомагає дослідити глибинну семантику мовних одиниць, виявити екстралінгвістичні чинники, що впливають на семантичні процеси, визначають системні зв'язки лексем.

Основними типами вербальних асоціацій є асоціації за подібністю і за суміжністю. Перші визначають парадигматичні відношення лексем, другі – синтагматичні. Семантичні асоціації лежать в основі полісемії; асоціаціями за подібністю пов'язані члени синонімічний парадигми, а асоціаціями за протилежністю – антонімічної. На рівні форми асоціюються омоніми. Взаємоасоціюються члени тематичної, гіперо-гіпонімічної, лексико-семантичної груп. Тож, виявляється, що семантичний зв'язок є однією з основних передумов для асоціювання слів. Вивчення семантичних чинників виникнення вербальних асоціацій наразі є актуальним у лінгвістиці. Класифікації асоціативно пов'язаних слів, смислові кореляції слова-стимулу і його асоціатів досліджуються в рамках когнітивної та психолінгвістики, лінгвостилістики, комунікативної семантики, лінгвістики тексту та інших галузей мовознавства.

У семасіології під час вивчення смислових відношень асоціативно пов'язаних слів було виділено нову лексико-семантичну парадигму – асоціативно-семантичну групу. Її специфіка полягає в тому, що, будучи частиною асоціативного поля, вона об'єднує граматично однорідні лексеми, в семантичній структурі яких представлені однакові елементи. Склад АСГ визначається семантикою вихідного слова-кауземи (його зв'язок з членами парадигми здійснюється на рівні гіпер- і гіпосем). Систематизацію рефлексем проводять з урахуванням як власне лінгвістичних процесів (семної взаємодії лексем), так і позамовних чинників (причинно-наслідкових зв'язків реалій навколишнього світу).

Аналіз асоціативно-семантичних зв'язків членів однієї (закритої) лексико-семантичної групи дав можливість виявити характерні семантичні ознаки, за допомогою яких рефлексемі корелюють з кауземами; розробити типологію асоціативно-семантичних зв'язків слів, що мають ідентичну семантичну структуру; побудувати типову асоціативно-семантичну структуру із назвою частини доби в ролі кауземи.

Семантику досліджуваних лексем визначено за допомогою дефініційного, компонентного, ремотиваційного і дистрибутивного аналізу. Унаслідок цього було виділено семантичні ознаки (зокрема темпоральні,

квалітативно-темпоральні і квалітативно-предметні), за посередництвом яких установлюється зв'язок членів парадигм. Реєстр АСГ формувався шляхом суцільної вибірки з тлумачних словників з урахуванням даних «Російського асоціативного словника» і результатів проведеного асоціативного експерименту. Подальша систематизація членів парадигм полягала у розподілі їх за денотативними зонами. Кожна з них об'єднує слова, семантична близькість яких зумовлена подібністю номінованих реалій.

Поряд із вихідними кауземами, в асоціативно-семантичні відносини вступають також їхні рефлексми, утворюючи власні асоціативно-семантичні групи. Сукупно рефлексми різних рівнів, пов'язані асоціативно і семантично з вихідним словом, формують асоціативно-семантичну структуру.

Інтегральною для слів *утро, день, вечер* і *ночь* є гіперсема 'частина доби', за допомогою якої вони об'єднуються в лексико-семантичну групу. Незважаючи те, що темпоральні ознаки є ядерними в семантичній структурі вихідних слів, рефлексми, що їх реалізують, поступаються квалітативним за кількістю. До того ж, вони пасивні в утворенні асоціативно-семантичних груп наступних рівнів.

Власне темпоральні рефлексми утворюють денотативні зони, які об'єднують назви протилежних і суміжних частин доби, а також лексеми-мероніми на позначення перехідних періодів або певних моментів усередині основних відрізків часу.

Квалітативно-темпоральні рефлексми актуалізують семантичні ознаки 'ступінь освітленості' і 'температурний режим', при цьому назви основних частин доби пов'язані з лексемами, що позначають максимальний прояв квалітативної ознаки, назви ж перехідних частин доби зазвичай асоціюються з лексемами, що виражають її неповноту.

Значимість квалітативних лексем у складі АСС зумовлена їхньою здатністю виступати в ролі каузем для рефлексем другого і третього рівнів.

Як і інші відрізки часу, частини доби, маючи певну протяжність, характеризуються заповненням тими чи тими подіями. Проводячи кордони між частинами доби, людина часто керується екстралінгвістичними чинниками: часом сходу і заходу сонця, трудовою діяльністю, споживанням їжі, пробудженням і відходом до сну, дотриманням релігійних обрядів і т. п.

У мові стан навколишнього світу в певний період доби відображають квалітативно-предметні ознаки. У проаналізованих АСС більшість денотативних зон, утворених квалітативно-предметними рефлексемами, мають відкритий характер. Особливе місце серед них посідають ті, що об'єднують назви представників флори і фауни, активність яких припадає на темний час. Вони не мають відповідностей в асоціативно-семантичних групах з кауземами на позначення світлих частин доби, оскільки ознака 'період активності' в семантичній структурі останніх не є диференційною, тож можна говорити про наявність лакун у складі таких парадигм.

Як і до інших парадигм, до АСГ та АСС багатозначні лексеми можуть належати в різних значеннях. Дослідження виявило, що різні лексико-семантичні варіанти лексем можуть бути представлені в різних денотативних зонах у межах однієї асоціативно-семантичної групи, на різних рівнях асоціативно-семантичних структур і в різних асоціативно-семантичних структурах. Такі рефлексми визначають як поліасоціативні. При цьому в межах однієї парадигми поліасоціативність зумовлена семантикою рефлексем, а на міжструктурному рівні – позамовними причинами: суміжністю частин доби або їх подібними особливостями.

Максимальна відстань між вихідною кауземою і членами асоціативно-семантичної структури – три кроки (при цьому для більшості лексем вона не перевищує двох кроків).

Якщо подібність проаналізованих асоціативно-семантичних структур зумовлена подібністю семантики вихідних слів, то відмінності між ними – кількість, склад і обсяг денотативних зон – визначаються передусім екстралінгвістичними чинниками: порядком слідування, метеорологічними особливостями частин доби, специфікою життєдіяльності людини і т. п.

Проведене дослідження розширює уявлення про такі парадигми, як асоціативно-семантична група і асоціативно-семантична структура, а також про принципи систематизації лексики загалом. Водночас застосований підхід до вивчення асоціативно і семантично пов'язаних слів видається перспективним, оскільки він сприяє удосконаленню методології семантичного аналізу вербальних асоціацій і подальшому розвитку теорії лексико-семантичних парадигм, відкриває перспективи для комплексного дослідження асоціативно-семантичних зв'язків членів різноманітних угруповань лексем, а також слів різних лексико-граматичних класів.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО В 10 ПУБЛІКАЦІЯХ:

у наукових фахових виданнях:

1. Ахмад И. М. Актуализация темпоральных семантических признаков в рефлексмах названий частей суток / И. М. Ахмад // Наук. записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Серія «Філологічні науки». – Ніжин, 2015. – № 1. – С. 12–17.

2. Ахмад И. М. Актуализация качественных семантических признаков в рефлексмах названий частей суток / И. М. Ахмад // Наук. записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». – Острог, 2016. – С. 24–26.

3. Ахмад И. М. Ассоциативно-семантические корреляции лексемы *утро* / И. М. Ахмад // Наук. праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Філологічні науки. – 2017. – № 44. – С. 33–37.

4. Ахмад И. М. Квалитативно-предметные рефлексемы названий частей суток / И. М. Ахмад // Система і структура східнослов'янських мов. Вип. 12. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. – С. 106–115.

5. Ахмад И. М. Циклические темпорлексемы в их ассоциативно-семантических связях / И. М. Ахмад // Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології: збірник наукових праць [за заг. ред. проф. В. А. Глущенко]. – Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2018. – Вип. 6. – С. 112–118;

у закордонних наукових виданнях:

6. Ахмад И. М. Ассоциативно-семантические связи многозначных лексем / И. М. Ахмад // Межкультурная коммуникация: теория и практика. Лингвистические и культурологические традиции и инновации. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 2014. – С. 10–17.

7. Ахмад И. М. Рефлексемы названий частей суток в их полиассоциативных связях / И. М. Ахмад // Материалы IV Международной научной конференции «Язык и литература в контексте межкультурной коммуникации». [Редколлегия Г. К. Хачатрян и др.]. – Ваназор: Ваназорский госуниверситет, 2016. – С. 40–46.

8. Ахмад И. М. Ассоциативно-семантические объединения слов: их специфика и сферы исследования / И. М. Ахмад // Духоўная спадчына Усходняга Палесся : зборнік навуковых артыкулаў / рэдкал.: А. М. Воінава (гал. рэд.) [і інш.]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2018. – С. 153–157;

в інших наукових виданнях:

9. Ахмад И. М. К вопросу об изучении ассоциативно связанных слов в лингвистике / И. М. Ахмад // Матеріали IV Міжнародної науково-методичної конференції «Іншомовна освіта у вищій технічній школі: методи, підходи, технології». – К., 2014. – С. 8–11.

10. Ахмад И. М. Квалитативно-предметные рефлексемы слова *утро* / И. М. Ахмад // Світ мови – світ у мові: матеріали IV Міжнародної наукової конференції. За заг. ред. Ю. В. Кравцової. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. – С. 11–13.

АНОТАЦІЯ

Ахмад І. М. Асоціативно-семантичні зв'язки циклічних темпоролексем у російській мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.02. – російська мова. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – Київ, 2018.

Дисертацію присвячено аналізу асоціативно-семантичних зв'язків назв частин доби в російській мові. У ній висвітлено теоретичні питання, пов'язані з дослідженням вербальних асоціацій у лінгвістиці. З'ясовано роль асоціації у формуванні лексико-семантичних парадигм. Схарактеризовано принципи формування асоціативно-семантичної групи та асоціативно-семантичної структури, окреслено їхню специфіку порівняно з іншими парадигмами.

Докладно описано чотири асоціативно-семантичні структури, сформовані навколо назв частин доби. Установлено інтегральні семантичні ознаки, що пов'язують рефлексми з кауземами, виокремлено денотативні зони, утворені ними, виявлено інтра- та екстралінгвістичні чинники, що визначають склад і структуру досліджуваних парадигм.

Розроблено типологію асоціативно-семантичних зв'язків слів, що мають ідентичну семантичну структуру; побудовано типову асоціативно-семантичну структуру з назвою частини доби в ролі каузема.

Ключові слова: асоціативно-семантична група, асоціативно-семантична структура, асоціат, сема, семантична ознака, каузема, рефлексема, денотативна зона.

АННОТАЦІЯ

Ахмад І. М. Ассоциативно-семантические связи циклических темпоролексем в русском языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Институт языкознания им. А. А. Потебни НАН Украины. – Киев, 2018.

Диссертация посвящена анализу ассоциативно-семантических связей названий частей суток в русском языке. В ней рассмотрены основные теоретические вопросы, связанные с исследованием вербальных ассоциаций в лингвистике. Раскрыта роль ассоциации в формировании лексико-семантических парадигм. Описаны принципы формирования ассоциативно-семантической группы и ассоциативно-семантической структуры, определена их специфика по сравнению с другими парадигмами.

Ассоциативно-семантическая группа является частью ассоциативного поля, она включает в себя грамматически однородные лексемы, в семантической структуре которых представлены одинаковые элементы. При этом гиперсема исходного слова (каузема) в семантической структуре ассоциатов (рефлексем) выступает в роли гипосемы, и наоборот, родовые семы рефлексем в составе кауземы являются семами видовыми. Наряду с этим, каждая рефлексема в составе АСГ может сама выступать в роли стимула, образуя ассоциативно-семантическую группу второго уровня, вокруг рефлексем второго уровня объединяются рефлексемы третьего уровня

и т. д. Рефлексы всех уровней, ассоциативно и семантически связанные с исходной кауземой, объединяются в ассоциативно-семантическую структуру. Специфика данных парадигм состоит в том, что при их формировании учитываются два основополагающих принципа объединения слов: семантический (на основе семных взаимодействий лексем) и денотативный (на основе экстралингвистических факторов – причинно-следственных связей реалий окружающей действительности).

В работе описаны четыре ассоциативно-семантические структуры, сформированные вокруг названий частей суток. Установлены интегральные семантические признаки (темпоральные, квалитативно-темпоральные и квалитативно-предметные), связывающие рефлексы с кауземами; выделены денотативные зоны, образованные соответствующими рефлексами. Темпоральные рефлексы образуют денотативные зоны, объединяющие названия противоположных и смежных частей суток, а также лексемы-меронимы, обозначающие переходные периоды или определенные моменты в пределах основных отрезков времени. Квалитативно-темпоральные рефлексы содержат ядерные семантические признаки ‘степень освещенности’ и ‘температурный режим’. Названия основных частей суток ассоциативно-семантически связаны с лексемами, обозначающими максимальную степень проявления квалитативного признака, названия же переходных частей суток обычно ассоциируются с лексемами, выражающими его неполноту. Значимость таких лексем в составе АСС обусловлена их способностью выступать в роли каузем для рефлексов второго и третьего уровней.

Квалитативно-предметные признаки отражают состояние окружающего мира в определенный период. В описанных АСС большинство денотативных зон, образованных квалитативно-предметными рефлексами, имеют открытый характер.

Максимальное расстояние между исходной кауземой и членами ассоциативно-семантической структуры – три шага (при этом для большинства лексем она не превышает двух шагов).

Различные лексико-семантические варианты лексем могут быть представлены в разных денотативных зонах в пределах одной ассоциативно-семантической группы, на разных уровнях ассоциативно-семантических структур и в различных ассоциативно-семантических структурах. Такие рефлексы определяются как полиассоциативные. Исследование показало, что в пределах одной парадигмы полиассоциативность обусловлена семантикой рефлексов, а на межструктурном уровне – внеязыковыми причинами: смежности частей суток или их подобными особенностями.

В работе также выявлены интра- и экстралингвистические факторы, определяющие состав и структуру ассоциативно-семантических групп и структур: сходство парадигм обусловлено сходством семантики исходных слов, а различия между ними – количество, состав и объем денотативных зон – определяются преимущественно экстралингвистическими факторами:

порядком следования, метеорологическими особенностями частей суток, спецификой жизнедеятельности человека и т. п.

На основе полученных данных разработана типология ассоциативно-семантических связей слов, имеющих идентичную семантику; построена типовая ассоциативно-семантическая структура с названием части суток в роли кауземы.

Проведенное исследование расширяет представление об ассоциативно-семантической группе и ассоциативно-семантической структуре как о лексико-семантических парадигмах, а также о принципах систематизации лексики в целом. Использованный подход к изучению ассоциативно и семантически связанных слов способствует совершенствованию методологии семантического анализа вербальных ассоциаций и дальнейшему развитию теории лексико-семантических парадигм, открывает перспективы для комплексного исследования ассоциативно-семантических связей различных объединений лексем, а также слов разных лексико-грамматических классов.

Ключевые слова: ассоциативно-семантическая группа, ассоциативно-семантическая структура, ассоциат, сема, семантический признак, каузема, рефлексема, денотативная зона.

ABSTRACT

Akhmad I. M. Associative-semantic connections of cyclical temporal lexeme in the Russian language. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Philology (Ph.D.) in specialty 10.02.02 – the Russian language – O. O. Potebnya Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018.

In the dissertation the associative-semantic groups' analysis of the day parts' names in Russian is presented. The work deals with theoretical issues related to the study of verbal associations in linguistics. The role of association in the formation of lexical-semantic paradigms is revealed.

The main formation principles of an associative-semantic group and an associative-semantic structure are described, their specificity in comparison with other paradigms is defined.

Four associative semantic structures formed around the names of the day parts are described in detail. The integral semantic features linking reflexemes with cauzemes are established; denotative zones formed by reflexemes are selected; intra- and extralinguistic factors that determine the composition and structure of paradigms are identified.

The typology of associative semantic links of the words with identical semantic structure has been developed; typical associative-semantic structure has been built with the name of the day part as a cauzeme.

Key words: associative-semantic group, associative-semantic structure, associate, seme, semantic sign, cauzeme, reflexeme, denotative zone.